

ALEKSANDER WAWRZYŃCZAK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7817-2107>

Uniwersytet Jagielloński

WIELKA WOJNA OJCZYŹNIANA W ROSYJSKIM PODRĘCZNIKU HISTORII A PRZEKŁĘCI I ZABICI WIKTORA ASTAFIEWA

THE GREAT PATRIOTIC WAR IN A RUSSIAN HISTORY TEXTBOOK AND VIKTOR ASTAFIEV'S *THE CURSED AND THE KILLED*

The article discusses the problem of introducing a new ideologically unified series of history textbooks into Russian schools, primarily Russian history textbooks for grades 10 and 11 by Anatoly Torkunov and Vladimir Medinsky. The content of the textbook regarding the events of the Great Patriotic War was confronted with the image of the war in Viktor Astafiev's outstanding epic *The Cursed and Killed* included in the list of recommended readings in the textbook. The carried out analysis proves that in the conditions of the restoration of the imperial and totalitarian system in Russia, Russian literature is its best achievement, including the work of Astafiev, whose 100th anniversary of birth falls in 2024.

Keywords: history of Russia, textbook, Viktor Astafiev, *The Cursed and Killed*, war, Russian literature, ideology, falsification

Polityka historyczna Rosji od wieków stanowi jedno z podstawowych narzędzi kształtowania świadomości własnych obywateli w duchu imperialnym i służy politycznym i ekspansjonistycznym celom Kremla. Odwołania do przeszłości wielokrotnie stanowiły usprawiedliwienie kolejnych podbojów, represji wobec zniewalanych narodów, ale również własnych obywateli niezależnie od ich narodowości. Również Rosjanie, przedstawiciele „nacji tytularnej” wielokrotnie padali ofiarą mocarstwowych ambicji swoich przywódców, szczególnego rodzaju „wewnętrznej” kolonizacji¹. Po upadku komunizmu, u schyłku ubiegłego stulecia wydawało się, że sytuacja może ulec zmianie — za-

¹ Koncepcję „wewnętrznej kolonizacji” przedstawił i dogłębnie uzasadnił w monografii *Internal Colonization. Russia's Imperial Experience* Aleksander Etkind (Cambridge, Polity 2011). Rosyjskie wydanie książki ukazało się rok później: А. Эткин, *Внутренняя колонизация. Имперский опыт России*, авториз. пер. с англ. В. Макарова, НЛЮ, Москва 2013.

początkowana jeszcze w okresie pierestrojki rewizja dziejów ZSRR, a także wcześniejszych epok, towarzysząca procesowi demokratyzacji rosyjskiego życia społeczno-politycznego umożliwiła środowisku naukowemu swobodę badań także w zakresie nauk historycznych. Zwłaszcza w latach 90., gdy dostęp do archiwów państwowych stał się łatwiejszy, oraz dzięki wysiłkowi badaczy oraz organizacji społecznych na czele z Międzynarodowym Stowarzyszeniem „Memoriał”², nauki historyczne w Rosji przeżywały okres rozkwitu i wyzwalała się z ideologiczno-politycznych ograniczeń.

Odklamamywanie historii i związane z tym procesem dyskusje obecne były także w rosyjskich mediach — prasie, telewizji oraz radiu³. Pod koniec lat 90. dołączył do nich raczkujący jeszcze, ale prężnie rozwijający się u schyłku rządów Borysa Jelcyna Internet⁴. Również „wolna” literatura rosyjska, reprezentowana nie tylko przez pisarzy-dysydentów czasów radzieckich, z Aleksandrem Sołżenicynem na czele, ale też niektórych klasyków XVIII i XIX wieku, stanowiła cenne źródło prawdy historycznej. W czasach pierestrojki do tego grona dołączyli twórcy, którzy przed 1985 rokiem pozostawali w nurcie oficjalnym, ale dystansowali się od zideologizowanej literatury socrealistycznej, wśród nich czołowy przedstawiciel prozy „wiejskiej” Wiktor Astafiew (1924–2001).

Strefa wolności dyskusji o historii ojczyzny w rosyjskiej nauce, przestrzeni medialnej oraz edukacji zaczęła kurczyć się wraz z dojściem do władzy Władimira Putina. Proces ten był konsekwencją zaostrożenia kursu politycznego i rozkwitu neoimperialnych zapędów Kremla. Wyrazem nowej polityki była krwawa rozprawa z czeczeńskim separatyzmem (druga wojna rosyjsko-czeczeńska 2000–2009)

² Zob.: oficjalna strona Międzynarodowego Stowarzyszenia „Memoriał”, <https://www.memo.ru/ru-ru/> (14. 02. 2024).

³ W latach 90. na kanałach telewizji rosyjskiej ukazywało się wiele programów o tematyce historycznej, z których widzowie mogli dowiedzieć się wielu nieznanych faktów o zbrodniach reżimu komunistycznego oraz realiach życia w Związku Radzieckim. Wśród nich szczególnie ciekawe były następujące cykle: *Как это было?* (kanał ORT 1997–2002, prowadzący Oleg Szklowski); *Намедни 1961–1991* (Kanał NTV 1997–1998, prowadzący Leonid Parfionow) — w roku 1999 ukazywała się kontynuacja cyklu zatytułowana *Намедни 1990–1999*, a następnie w latach 2000–2003 co roku pod koniec grudnia emitowano jednoczynkowe programy opowiadające o wydarzeniach mijającego roku. W 2004 roku Leonid Parfionow z przyczyn politycznych został zwolniony i jego cykl został usunięty z oferty kanału).

⁴ Zob.: B. Gołąbek, *Anatomia „Runetu”. Rosyjskojęzyczny Internet jako extra territorium byłego ZSRR*, PWSZ, Krosno 2014, s. 59–71.

oraz ostry sprzeciw Kremla wobec serii „kolorowych” rewolucji w kolejnych państwach postsowieckich, postrzeganych także jako zagrożenie dla własnych rządów. Coraz częściej rosyjski przywódca wyrażał różnorakie pretensje pod adresem państw zachodnich, by wreszcie w 2007 roku, w słynnym wystąpieniu na 44 Monachijskiej Konferencji Bezpieczeństwa⁵, podważyć istniejący porządek międzynarodowy. Od tego momentu imperialny rewizjonizm stał się trzonem rosyjskiej polityki zagranicznej i wewnętrznej, a jego konsekwencją były coraz bardziej agresywne działania militarne w celu „obrony strefy wpływów” — począwszy od 6-dniowej wojny z Gruzją (2008), przez okupację Krymu i Donbasu (2014), a na pełnoskalowej inwazji na Ukrainę (od lutego 2022) skończywszy. Niezmiennie towarzyszyła im intensywna propaganda historyczna oparta na jednostronnej narracji, uznająca jedynie racje Moskwy, często z gruntu fałszywe.

Działania władz rosyjskich na arenie międzynarodowej, wspierały spacyfikowane przez nie w pierwszych miesiącach rządów Putina media — z wyjątkiem, rzecz jasna, Internetu, którego Kreml całkowicie podporządkować sobie nie był w stanie. Wolne media internetowe nie miały jednak wpływu na opinię społeczną — przeciętni Rosjanie powyżej 40 roku życia nader rzadko korzystają z zasobów sieci jako źródła informacji o wydarzeniach politycznych⁶. Zagrożenie dla autorytarnej, a dzisiaj już totalitarnej władzy Władimira Putina stanowić mogło jedynie młode pokolenie, dla którego globalna sieć oraz komunikatory społeczne były głównym źródłem wiedzy o otaczającym świecie⁷. Zapobiec temu, w przekonaniu decydentów mogła jedynie odpowiednio prowadzona edukacja szkolna, zaś kluczową rolę odgrywały tu przedmioty humanistyczne z historią na czele. Początek zmian w tej sferze dało wystąpienie Władimira Putina na posiedzeniu Rady do Spraw Stosunków Międzynarodowych (Совет по

⁵ Zob.: <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034> (14. 02. 2024).

⁶ Z analizy sondaży z lat 2012–2018 przeprowadzonej przez Swietłanę Iljinych wynika, że jedynie respondenci w przedziale wiekowym 18–24 ufają informacjom czerpanym z Internetu bardziej niż państwowym kanałom telewizyjnym (31% wobec 28%), w pozostałych grupach wiekowych telewizja cieszy się większym zaufaniem, a w grupach wiekowych 35+ poziom zaufania przekracza ponad 50% i rośnie w każdej kolejnej grupie, osiągając maksymalny poziom 74% w grupie respondentów 65+. Patrz: С. Ильиных, *Интернет как источник информации: взгляд через призму доверия*, <https://cyberleninka.ru/article/n/internet-kak-istochnik-informatsii-vzglyad-skvoz-prizmu-doveriya> (4. 03. 2024).

⁷ Tamże.

международным отношениям) w lutym 2013 roku, w którym postulował stworzenie „ujednoliconego podręcznika historii dla szkoły średniej”⁸. Opinia publiczna dowiedziała się o tym zamiarze 25 kwietnia tegoż roku podczas „Linii bezpośredniej” – tradycyjnej, doskonale reżyserowanej konferencji medialnej prezydenta Rosji z mieszkańcami kraju. Tłumacząc potrzebę weryfikacji procesu nauczania historii w szkole, rosyjski przywódca mówił między innymi:

Полагаю, что должна быть единая концепция этого учебника, линейка этих учебников, которая бы показывала нам хронологию событий и их официальную оценку. Без официальной оценки не будет самого хребта понимания того, что происходило с нашей страной в течение прошлых столетий и прошлых десятилетий.

[...] молодые люди не понимают, в какой стране они живут, и не чувствуют своей связи с предыдущими поколениями. Они не понимают, что то, что сделали, допустим, ветераны во время Второй мировой войны, — это предмет их собственной гордости. Они не понимают этой связи с героями прошлых лет⁹.

Putin skrytykował liczbę dopuszczonych do użytku szkolnego podręczników historii, podkreślając, że ma to negatywny wpływ na jakość nauczania. Powoływał się nawet na opinie rzekomych liberałów i nie stronił od charakterystycznych dla jego stylu wypowiedzi żargonizmów:

У нас в прошлом году был, по-моему, 41 вариант учебников истории для 10 класса, а в этом году рекомендованных вариантов учебников истории для 10 класса — 65. Разве это нормально? Я помню, даже люди очень либеральных взглядов, которые сейчас критикуют всю, занимаются критикой и критиканством даже отчасти, — некоторые из них ко мне приходили, открывали учебник несколько лет назад ещё и показывали: смотрите, что пишут, совсем сбрендили¹⁰.

Bez wątpienia, nader duża liczba podręczników historii wymagała merytorycznej weryfikacji — *notabene*, została ona przeprowadzona

⁸ С. Самыгин, И. Тумайкин, *Единый учебник истории как элемент системы национальной идентичности*, «Государственное и муниципальное управление. Ученые записки», nr 4/2014, s. 190. Artykuł dostępny pod adresem: <https://cyberleninka.ru/article/n/edinyy-uchebnik-istorii-kak-element-sistemy-natsionalnoy-identichnosti> (16. 02. 2024).

⁹ *Прямая линия с Владимиром Путиным*, 25 апреля 2013 г. Portal administracji Prezydenta Federacji Rosyjskiej: <http://kremlin.ru/events/president/news/17976> (16. 02. 2024).

¹⁰ Tamże.

już 2007 roku, kiedy wyeliminowano około 80% propozycji zgłoszonych do ministerialnego konkursu¹¹. Jednakże idea ujednoczonego podręcznika, a raczej ich serii dla poszczególnych klas, brzmiała rewolucyjnie i wzbudziła ożywione dyskusje w środowisku naukowym. Szczegółowe omawianie tego sporu nie jest tematem niniejszego artykułu, dlatego też pokrótce wskazane zostaną tylko najistotniejsze argumenty przeciwników i zwolenników tej idei.

Zwolennicy wprowadzenia jednolitej serii podręczników twierdzili, że takie rozwiązanie pozwoli ukazać ciągłość dziejów Rosji od momentu powstania państwowości ruskiej aż do czasów współczesnych¹². W podręcznikach powinny zostać zaakcentowane zasługi różnych narodów, tradycji i kultur w procesie budowania wspólnego państwa rosyjskiego¹³. Jak twierdzono, jednolita wizja historii Rosji uprościłaby też przekaz i ułatwiła uczniom naukę, gdyż w opinii ówczesnego szefa Administracji Prezydenta Federacji Rosyjskiej Siergieja Iwanowa „dzieci nader często po prostu nie rozumieją, o co chodzi”¹⁴. Kolejną zaletą proponowanych zmian miała być likwidacja różnic w poziomie wiedzy uczniów, a to z kolei ułatwiłoby tym ostatnim zdawanie państwowej matury (Единый государственный экзамен)¹⁵.

Z kolei przeciwnicy tej koncepcji, reprezentujący głównie środowiska naukowe i nauczycielskie, podnosili następujące argumenty:

1. Właściwe rozumienie procesu historycznego możliwe jest jedynie poprzez poznanie różnych, czasem sprzecznych ze sobą punktów

¹¹ Do konkursu zgłoszono wówczas 437 podręczników do historii Rosji dla klas 6–11. Jak zaznaczają S. Samygin i Ilja Tumaikin, którzy zdecydowanie popierają powstanie wyłącznej serii podręczników historii dla szkoły średniej: „[...] только 20% учебников были признаны в той или иной мере отвечающими современным научным представлениям”. Odczywiście o tym, co odpowiada „współczesnemu naukowemu podejściu do historii”, decydowali lojalni wobec Kremla eksperci. Patrz: С. Самыгин, И. Тумакин, *Единый учебник истории... s. 192*, <https://cyberleninka.ru/article/n/edinyy-uchebnik-istorii-kak-element-sistemy-natsionalnoy-identichnosti> (16. 02. 2024).

¹² Zob.: И. Карпюк, *Одна на всех*, 24 апреля 2013, Polit.ru. Artykuł dostępny pod adresem: <https://webcitation.org/6GiUH96aM?url=https://polit.ru/article/2013/04/24/history/> (16. 02. 2024).

¹³ Zob.: *Каким быть учебнику истории?*, „Нева” 2013, nr 10, <https://magazines.gorky.media/neva/2013/10/kakim-byt-uchebniku-istorii.html> (16. 02. 2024).

¹⁴ *Сергей Иванов предложил объективно оценивать историю*, <https://lenta.ru/news/2013/02/27/rio/> (16.02.2024).

¹⁵ Р. Чепалов, *Единый учебник: плюсы и минусы*, <https://academica.ru/stati/stati-o-pervom-vysshem-obrazovanii-i-magistrature/770067-edinyj-uchebnik-pljusy-i-minusy/> (16. 02. 2024).

widzenia. Tylko w ten sposób kształtować się może odpowiedzialna postawa obywatelska.

2. Ujednociony przekaz prowadzi do jednej zideologizowanej i fałszywej wersji historii państwa. Zamiast prawdziwej historii uczniowie będą poznawać „historyczny mit”.

3. Ujednociony podręcznik utrudnia stosowanie w procesie nauczania różnorodności metodyk, co prowadzi do obniżenia poziomu.

4. Tworzenie jednolitego formatu nauczania dla jakiegokolwiek przedmiotu jest sprzeczne z modelem nowoczesnej szkoły¹⁶.

Argumenty te zostały zignorowane. Ostatecznie Ministerstwo Oświaty i Nauki Federacji Rosyjskiej zdecydowało o stopniowym wprowadzaniu zmian. Od roku szkolnego 2016/2017 pojawiły się dwie serie podręczników historii dla klas od 6 do 10 przygotowane przez wydawnictwa „Proswieszczenije” (Просвещение) oraz „Russkoje słowo” (Русское слово)¹⁷. W przypadku pierwszego projektu za redakcję ogólną odpowiadał Anatolij Torkunow — historyk, dyplomata, rektor Moskiewskiego Państwowego Instytutu Stosunków Międzynarodowych (MGIMO), w Polsce znany z udziału w pracach Polsko-Rosyjskiej Grupy do Spraw Trudnych, w której w latach 2012–

¹⁶ Zob.: *Заявление КГИ об общенациональном учебнике истории*, 28 марта 2013, <https://graniru.org/Society/History/m.213100.html#kgi> (16. 02. 2024); Р. Чепалов, *Единый учебник: плюсы и минусы*, <https://academica.ru/stati/stati-o-pervom-vyshhem-obrazovanii-i-magistrature/770067-edinyj-uchebnik-pljusy-i-minusy/> (16. 02. 2024).

¹⁷ Seria wydawnictwa „Proswieszczenije”: И.Н. Данилевский, М.К. Юрасов, И.Л. Андреев, *История России с древнейших времен до начала XVI века. 6 класс*; И.В. Амосова, И.Л. Андреев, И.Н. Федоров, *История России XVI — конец XVII века, 7 класс*; И.Л. Андреев, Л.М. Ляшенко, И.А. Арташов И.Н. Федоров, И.В. Амосова, *История России. Конец XVII-XVIII век, 8 класс*; Л.М. Ляшенко, Е.В. Симонова, О.В. Волобуев, *История России XIX — начало XX века. 9 класс*; О.В. Волобуев, С.П. Карпачев, В.А. Клоков, *История России начало XX — начало XXI века. 10 класс*; М.Горинов. А. Данилов, М. Моруков, *История России 10 класс, ч. 1, 2*; А.А. Данилов, А.В. Торкунов, О.В. Хлевнюк, *История России. 1946 г. — начало XXI в. 11 класс, ч. 1, 2*. Z kolei Wydawnictwo „Russkoje slovo” przygotowało następujący komplet podręczników: Е.В. Пчелов, П.В. Лукин, *История России с древнейших времён до начала XVI века: учебник для 6 класса общеобразовательных организаций*; Е.В. Пчелов, П.В. Лукин, *История России. XVI–XVII века. 7 класс*; В.Н. Захаров, Е.В. Пчелов, *История России. XVIII век 8 класс*; К.А. Соловьёв, А.П. Шевырёв, *История России. 1801–1914. 9 класс*; В.А. Никонов, С.В. Девятов, *История России. 1914 г. — начало XXI в.: учебник для 10–11 классов общеобразовательных организаций. Базовый и углублённый уровни: в 2 ч.* Obie serie wydawane były od roku 2016 do roku 2023.

2017 pełnił funkcję współprzewodniczącego. Jako człowiek związany z kręgami władzy odpowiadał za pożądaną przez Kreml narrację historyczną. Z kolei pieczę nad podręcznikami wydawnictwa „Russkoje słowo” nieoficjalnie sprawował Wiaczesław Nikonow — historyk, politolog, także polityk i deputowany do Dumy Państwowej, członek putinowskiej partii „Jedna Rosja”, a prywatnie wnuk stalinowskiego ministra spraw zagranicznych Wiaczesława Mołotowa.

W latach 2016–2022 obie serie podręczników wydawane były bez istotnych zmian treściowych. Jednakże pełnoskalowa inwazja Rosji na Ukrainę, rozpoczęta 24 lutego 2022 i towarzysząca jej radykalizacja przekazu propagandowego Kremla stanowiła zapowiedź zmian także w zakresie edukacji szkolnej. W tym samym roku rozpoczęły się prace nad nowymi podręcznikami historii Rosji oraz historii powszechnej. Ich efektem były cztery zredagowane na nowo podręczniki dla klas 10. i 11., których autorami byli tenże Torkunow, były Minister Kultury Rosji Władimir Miedinskij oraz dyrektor Instytutu Historii Powszechnej Rosyjskiej Akademii Nauk Aleksander Czubarjan — *Historia Rosji 1914–1945. Klasa 10, Historia powszechna 1914–1945. Klasa 10, Historia Rosji 1945 — początek XXI wieku. Klasa 11* oraz *Historia powszechna 1945 — początek XXI wieku. Klasa 11*¹⁸.

Niniejsze omówienie ograniczone zostanie do podręczników poświęconych historii Rosji. Ich zawartość merytoryczna dla ucziwych badaczy jest nawet nie kontrowersyjna, lecz wręcz skandaliczna. Jednocześnie zwraca uwagę nowoczesna kompozycja obu pozycji, bez wątpienia atrakcyjna dla współczesnego ucznia. Poszczególne rozdziały oraz paragrafy zbudowane są w identyczny sposób — otwierają je wymowne ilustracje, najczęściej reprodukcje płócien powstałych w czasach radzieckich, przedstawiające znaczące dla omawianego w każdym rozdziale okresu wydarzenia i postaci. Dalej autorzy stawiają główne pytanie, problem, który w danym rozdziale powinien być rozstrzygnięty przez nauczyciela i uczniów (np.: „Как политическое развитие страны в 1930-е гг. влияло на развитие культуры?” w rozdziale poświęconym przestrzeni kulturowej ZSRR lat 30¹⁹). Na-

¹⁸ Zob.: В. Мединский, А. Торкунов, *История России 1914–1945. 10 класс. Базовый уровень*, Просвещение, Москва 2023; В. Мединский, А. Чубарьян, *Всеобщая история 1914–1945. 10 класс. Базовый уровень*, Просвещение, Москва 2023; В. Мединский, А. Торкунов, *История России 1945 — начало XXI века. 11 класс. Базовый курс*, Просвещение, Москва 2023; В. Мединский, А. Чубарьян, *Всеобщая история 1945 — начало XXI века*, Просвещение, Москва 2023.

¹⁹ В. Мединский, А. Торкунов, *История России 1914–1945...*, s. 240.

stępnie podane jest krótkie kalendarium najważniejszych wydarzeń w Rosji omówionych w danym rozdziale i paralelnie do nich wymienione są najważniejsze wydarzenia na świecie. Dalej w kilku paragrafach omawiane są szczegółowo najważniejsze wydarzenia i ich wpływ na państwo i społeczeństwo. Towarzyszą temu liczne ilustracje oraz wydzielone w kolorowe ramki dygresje wzbogacające wiedzę — zawierają one bardziej szczegółowe informacje o ważnych postaciach historycznych, wydarzeniach politycznych, naukowych, zjawiskach kultury. Rozdział kończy krótkie podsumowanie, a po nim pytania i zadania dla uczniów. W każdym zestawie zadań podany jest fragment jakiegoś historycznego dokumentu (rubryka: *Работаем с источником*), który nauczyciel powinien w ramach lekcji przedyskutować z uczniami. Rozdziały wieńczą rekomendacje sięgnięcia do innych źródeł wiedzy: filmów dokumentalnych i fabularnych oraz, co istotne dla niniejszego artykułu, dzieł literackich. Do części rekomendowanych materiałów uczeń może uzyskać dostęp, korzystając z zamieszczonego w podręczniku kodu QR — jak widać, autorzy zadbali o wykorzystanie w procesie nauczania najnowszych technologii, co jest zarówno atrakcyjne dla młodego człowieka, jak też stanowi najłatwiejszy sposób dotarcia z informacją do pokolenia, dla którego najnowsze technologie są nieodłącznym elementem funkcjonowania w życiu codziennym.

Niestety, nowoczesność w tym przypadku służy nie tyle rozwojowi intelektualnemu ucznia, co jego indoktrynacji poprzez tendencyjnie dobrane treści. Filmografia dokumentalna oraz fabularna została skwapliwie wyselekcjonowana — nie ma w niej filmów, które ukazywałyby Rosję w negatywnym świetle. Z ideologicznego klucza wyłamuje się po części literatura, bowiem w spisie proponowanych lektur znajdziemy teksty, z których w miarę pojętny młody człowiek może wysnuć odmienne od zakładanych przez autorów podręcznika wnioski. W podręczniku dla klasy 10., w rozdziałach poświęconych wydarzeniom lat 20. i 30. w spisie lektur znalazły się *Biała gwardia*, *Psie serce* oraz *Mistrz i Malgorzata* Michaiła Bułhakowa²⁰. Z kolei w rozdziałach omawiających wydarzenia Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, obok radzieckich klasyków, Michaiła Szołochowa i Aleksandra Fadijewa, ukazujących jednostronny, heroiczny obraz Armii Czerwonej, zamieszczono reprezentujące nurt prozy prawdy okopowej powieści *W okopach Stalingradu* Wiktora Niekrasowa oraz *Sotnikow* koryfeusza literatury białoruskiej Wasyla Bykaua²¹. Dużym zaskoczeniem

²⁰ Tamże, s. 96, 114, 177, 183, 262, 493.

²¹ Tamże, s. 389, 471, 493.

są też pozycje rekomendowane w podręczniku do klasy 11., służalczo wychwalającym okres rządów Władimira Putina, z najbardziej skandalicznym i propagandowym fragmentem poświęconym zbrodniczej napaści na Ukrainę, z którego uczniowie dowiedzieć się mogą o konieczności rozpoczęcia „specjalnej operacji wojskowej” z powodu agresywnej polityki „neonazistowskiego reżimu” w Kijowie, wspieranego przez „kolektywny Zachód”²². Na zbiorczej liście rekomendowanych lektur (s. 443–444), umieszczono trzy powieści Władimira Sorokina — jednego z najbardziej odważnych i nieprzejednanych krytyków putinowskiego reżimu: *Niebieskie sadło*, *Trylogię lodową*, oraz *Dzień oprycznika*²³. W spisie znalazły się dwa wybitne, epickie dzieła ukazujące całkowicie sprzeczny z państwowym mitem obraz Wielkiej Wojny Ojczyźnianej — *Życie i los Wasilija Grossmana* oraz *Przekłęci i zabi-ci* Wiktora Astafiewa²⁴. Humanitarny, antywojenny i antytotalitarny przekaz zawarty w tym ostatnim skonfrontuję poniżej z wizją Wielkiej Wojny Ojczyźnianej w podręczniku Miedinskiego i Torkunowa.

Nadwornicy Putina stworzyli rozległy rozdział, składający się z 11 podrozdziałów (paragrafów) poświęcony wydarzeniom lat 1941–1945 — w porównaniu do poprzedniego podręcznika, nad którym pieczę sprawował Torkunow, zajmuje on niemal trzykrotnie więcej miejsca²⁵. Przy czym wydarzenia lat 1939–1941 opisano ogólnie w rozdziale poprzedzającym zatytułowanym *ZSRR w przededniu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej (СССР накануне Великой Отечественной войны)*, w którym zaakcentowana została „antywojenna postawa władz radzieckich”, zaś napaść na II Rzeczpospolitą 17 września 1939 roku określono jako zajęcie terytorium Zachodniej Białorusi, Zachodniej Ukrainy oraz częściowo Litwy wcześniej jakoby „oderwanych od Rosji w wyniku polsko-sowieckiej wojny lat 1919–1921 i przyłączonych do Polski”²⁶. Tytuły poszczególnych podrozdziałów doskonale pokazują priorytety szkolnej propagandy. Oto kilka przykładów: *Początek Wielkiej Wojny Ojczyźnianej*; *Bitwa o Moskwę i blokada Leningradu*; *Front za linią frontu* (o działalności partyzantów na terytoriach okupowanych); *Bitwa o Stalingrad*; *Bitwa na Łuku Kurskim*; *Wyzwolenie narodów Europy*. Zwycię-

²² В. Мединский, А. Торкунов, *История России 1945 — начало XXI века...*, rozdział *Россия сегодня. Специальная военная операция (СВО)*, s. 390–418.

²³ Tamże, s. 444.

²⁴ Tamże, s. 443–444.

²⁵ Zob.: М. Горинов, А. Данилов, М. Моруков, *История России. 10 класс, ч. 2.*, s. 3–72; В. Мединский, А. Торкунов, *История России 1914–1945...*, s. 307–480.

²⁶ В. Мединский, А. Торкунов, *История России 1914–1945...*, s. 286.

stwo ZSRR w Wielkiej wojnie ojczyźnianej. Ponadto dużo uwagi poświęcono roli społeczeństwa we wspieraniu armii (*Jedność frontu i tyłu*) oraz sytuacji nauki i kultury w tym czasie. Zgodnie z zasadami propagandy akcentowana jest rola władz radzieckich (na czele ze Stalinem) w pomyślnym przebiegu wojny. Nie zabrakło też pochwał pod adresem czołowych dowódców wojskowych: marszałków Georgija Żukowa, Konstantina Rokossowskiego, Aleksandra Wasilewskiego oraz Iwana Koniewa²⁷.

Pamiętano, rzecz jasna, o ikonicznych postaciach symbolizujących bohaterstwo i poświęcenie zwykłych żołnierzy. Uczniowie dowiedzą się z kart podręcznika o takich postaciach, jak Aleksander Marinesko, Aleksiej Mieresjew, Aleksander Pokryszkin, Paweł Szpietnyj, Aleksander Matrosow²⁸, oraz bohaterskich żołnierzach — snajperce Ludmille Pawliczenko, sanitariuszce Fieodorze Puszynej czy komsomolce Zoi Kosmodemjanskiej²⁹. Znalazło się również miejsce dla reprezentantów innych narodów ZSRR — Żyda Cezara Kunikowa, Ukrainka Sydora Kowpaka czy Azera Mielika Magieramowa³⁰. Nie mogło zabraknąć bohaterskich pionierów, nastolatków, którzy poświęcili życie w walce z okupantami — Loni Golikowa, Ziny Portnowej, Marata Kazieja czy Walentina Kotika³¹. Te ostatnie przykłady w obliczu bieżącej wojny prowadzonej przez Rosję w Ukrainie mają, jak się wydaje, szczególny wymiar propagandowo-wychowawczy, afirmujący postawę gotowości młodzieży do poświęcenia życia w imię ojczyzny. Indoktrynację ucznia autorzy omawianego podręcznika prowadzą, jak widać, na wielu poziomach.

W odniesieniu do powieści Wiktora Astafiewa najistotniejszy w podręczniku jest fragment poświęcony bitwie o Dniepr. Ta składająca się z kilku etapów operacja wojskowa trwała od sierpnia do niemal końca grudnia 1943 roku, zaś jej najważniejszym rezultatem było przekroczenie linii rzeki Dniepr oraz wyzwolenie Kijowa (6 listopada 1943 roku). Główną przeszkodę dla piechoty oraz sił pancernych Armii Czerwonej stanowiły wysokie, urwiste brzegi rzeki po stronie zachodniej oraz wybudowane na nich przez Niemców umocnienia. Przy tej okazji Torkunow i Miedinskij w jednym lakonicznym zdaniu wspominają o braku sprzętu niezbędnego do doko-

²⁷ Zob.: tamże, s. 315, 325, 385, 413, 439.

²⁸ Zob.: tamże, s. 386, 394, 399, 445.

²⁹ Zob.: tamże, s. 327, 377, 401.

³⁰ Zob.: tamże, s. 343, 380, 401.

³¹ Zob.: tamże, s. 345.

niania przeprawy i konieczności używania przez sowieckich żołnierzy „środków podręcznych”³². Wskazują za to słusznie na kluczową rolę, jaką w sukcesie końcowym operacji było zdobycie i utrzymanie kilku przyczółków: luteńskiego oraz bukryńskiego na zachodnim brzegu rzeki, co w dużej mierze ułatwiło przeprawę³³. Dostyć lakoniczny, charakterystyczny dla szkolnego podręcznika opis operacji wieńczy uwaga, że za udział w tej operacji „2438 żołnierzy, oficerów i generałów” uhonorowanych zostało tytułem Bohatera Związku Radzieckiego³⁴. Nie ma natomiast w podręczniku ani słowa o stratach poniesionych w tej operacji chociażby przez stronę radziecką, które, wedle oficjalnych źródeł wyniosły milion dwieście tysięcy, z czego 400 tysięcy zabitych³⁵.

Z tak lakonicznego opisu uczeń może wnioskować, że bitwa o Dniepr była jednym z wielu przykładów bohaterstwa żołnierzy i oficerów Armii Czerwonej i geniuszu strategicznego jej dowódców. Jeśli jednak skorzysta z rekomendacji autorów podręcznika i podejmie trud przeczytania obszernej, liczącej ponad 700 stron epopei Wiktora Astafiewa *Przekłęci i zabici* może być zaskoczony nie tylko tym, jak tę bitwę postrzegał jej bezpośredni uczestnik, ale również jego przemysleniami na temat działań dowództwa armii, ideologicznej indoktrynacji żołnierzy, barbarzyństwa wojny, jak również natury sowieckiego totalitaryzmu.

Wiktor Astafiew, którego 100-lecie urodzin przypada w roku 2024 (1 maja), trafił na front jako niespełna 19-latek wiosną 1943 roku. Bitwa o Dniepr była właściwie pierwszą poważną operacją wojenną, w której szeregowiec jednego z oddziałów 7 korpusu artylerii I Frontu ukraińskiego brał udział, walcząc, między innymi, na przyczółku bukryńskim. Został wówczas ranny i w szeregi walczących wrócił dopiero na początku 1944 roku, dlatego jesienne walki były dla niego ostatnimi stoczonymi na terenach należących do Związku Radzieckiego przed wrześniem 1939 roku. Nieprzypadkowo zatem bitwa przedstawiona została w jego powieści jako jedno z przełomowych wydarzeń wojny.

³² „Преследуя врага, передовые части Красной Армии вышли на подступы к Днепру в конце сентября и сразу попытались захватить плацдармы на его правом берегу. Часто переправа происходила при помощи подручных средств (лодок, плотов, обычных брёвен)”. Tamże, s. 401.

³³ Zob.: tamże, s. 401–402.

³⁴ Tamże, s. 402.

³⁵ Zob.: *Bitwa za Dniepr*, https://may9.ru/history/articles/bitva_za_dnepr/ (21. 02. 2024).

Pierwsze próby napisania powieści traktującej o wydarzeniach jesieni 1943 roku Astafiew podjął już w latach 70., początkowo nie myśląc o wielkiej eposie³⁶. Dopiero w czasach pierestrojki zmienił swój początkowy zamysł, w efekcie tworząc epickie dzieło, będące jednym z najodważniejszych i najbardziej szczerých świadectw o Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej w literaturze rosyjskiej. Dwutomowa eposa opublikowana została w czasopiśmie „Nowyj mir” — tom pierwszy *Czarcia jama* (*Чертова яма*) w numerach 10–12 za rok 1992, drugi tom — *Przyczółek* (*Плацдарм*) w 1994 roku, również w numerach 10–12³⁷. Powieść wywołała burzliwą dyskusję, do której sam autor odnosił się z dumnym dystansem. Na zarzuty o przekłamania, odstępstwa od oficjalnej wersji przebiegu bitwy podnoszonych przez krytyków, w komentarzu do powieści zamieszczonym w jego dziełach zebranych odpowiadał z nutą dumy, ale też pokorą prostego żołnierza:

А что касается правды о войне, то я не зря ведь везде говорил и говорю, писал и пишу — это „моя правда, моя и ничья больше”. Она может не совпадать с иной правдой, в том числе и солдатской. Я воевал с весны 43-го года и на фронте был очень мало, больше валялся в госпиталях и не испытывал того, чего испытали солдаты войны, мыкавшиеся на фронте с 1941-го года³⁸.

W powieści przedstawia Astafiew losy całej galerii postaci, głównie młodych poborowych, którzy, tak jak on sam, trafiają na front w 1943 roku. Ale ich wojenna droga w rzeczywistości zaczyna się wcześniej — jesienią 1942 roku w obozie przygotowawczym, w którym rozgrywa się akcja pierwszego tomu eposu. Realia tego miejsca obrazuje wymowny tytuł — *Czarcia jama* to przedsiónek wojennego piekła. Położony w zagubionej pośród syberyjskich lasów kotlinie staje się praw-

³⁶ W 1975 roku w liście do Jewgienija Bachtina, frontowego kolegi, Astafiew pisał: „Не живется мне спокойно и все тянет меня написать чего-нибудь сердитое, и вот написал я начерно роман о форсировании Днепра. Роман небольшой, «тургеневского размера», но тем не менее очень сложный, и долго мне еще предстоит с ним возиться, и хотелось бы, чтоб он был точнее в изображении частностей войны, особенно переправы. [...] Я пишу роман не о нашей дивизии, и люди, и действия в романе обобщены, собирательны, но кое-чем из того, что застряло в памяти, естественно, воспользуюсь”. В. Астафьев, *Собрание сочинений в пятнадцати томах*, т. 14: *Письма 1961–1989*, Офсет, Красноярск 1998, s. 116.

³⁷ Zob.: *Дар слова. Виктор Петрович Астафьев. Библиографический указатель. Статьи*, Издатель Сапронов, Иркутск 2009, s. 26–27.

³⁸ В. Астафьев, *Прокляты и убиты*, w: *Собрание сочинений в пятнадцати томах*, т. 10, Офсет, Красноярск 1997, s. 766.

dziwą szkołą przetrwania dla junaków — tu przychodzi im zmagać się nie tyle z trudami wojskowej dyscypliny, ile z fatalnymi warunkami sanitarnymi oraz brakiem podstawowego ekwipunku:

Новое обмундирование им не дали, всех переодевали в б/у — бывшее в употреблении. Лешке Шестакову досталась гимнастерка с отложным воротником, на которой еще были видны отпечатки кубиков — командирская попалась гимнастерка, зашитая на животе. Не сразу узнал он отчего гимнастерка и некоторые рубахи у большинства солдат зашиты на животе, Нелепость какая-то, озорство, тыловое хулиганство, думал он. [...] Особенно досталось Коле Рындину и солдату Булдакову [...] все обутки, вся одежда в ворохах и связках была рассчитана на среднего человека, даже на маломерков, но для двухметрового Коли Рындина и такого же долговязого Лехи Булдакова ничего подходящего не находилось.³⁹

Realia przygotowawczych obozów wojskowych, o których autorzy podręcznika nie wspominają choćby słowem z każdym kolejnym dniem, tygodniem stają się straszniejsze. Późną jesienią podstawowym problemem dla rekrutów staje się głód. Zdesperowani posuwają się do okradania miejscowej ludności, ryzykują tym, że zginą z rąk broniących swego skromnego dobytku kolchoźników:

Бердские жители, а также обитатели окрестных деревень, обнаружив утечку овощей из погребов, продуктов из кладовок, объединенно поднялись на оборону дворов и хозяйств с дробовиками, топорами, кольями. Выстрел произвели в ночное время по здоровенному увертливому налетчику; прячась в кустах малины, крыжовника, ушел лесом в сторону Оби вражина, не иначе как дезертир или беглый арестант⁴⁰.

Bezradne dowództwo obozu przemyka oczy na wymuszony przez okoliczności przestępczy proceder, tym bardziej że wyższe instancje wojskowe, mimo kontroli i obietnic poprawy sytuacji nie potrafią zaradzić brakiem w zaopatrzeniu:

Покатился слух: общепит двадцать первого полка проверял сам начальник здравоохранения Сибирского военного округа. Начальство ждало нагоняя, народ — улучшения питания. Но ничего этого не последовало да и не могло последовать — командование и хозяйственники двадцать первого полка, исправляя многие ошибки и сбои военной машины, предпринимали сверхусилия, чтобы накормить, напоить, одеть, обуть и хоть как-то сохранить, подготовить к сдаче на фронт десять тысяч молодых парней двадцать четвертого года рождения и наскребленных после госпиталей, по пересылкам,

³⁹ Tamże, s. 32–33.

⁴⁰ Tamże, s. 67.

по углам огромного государства да по пригревным хитрушкам резервистов других призывов и годов⁴¹.

Na dramatyczną sytuację rekrutów mają wpływ logistyczny bałagan, bezduszna radziecka biurokracja oraz zwyczajna niewydolność radzieckiego przemysłu i rolnictwa spotęgowana przez wojnę. Jej skutkiem są postępująca demoralizacja żołnierzy i konflikty między nimi, które sprawiają że topos koszar, dominujący w tej części epepei, nabiera cech porównywalnych do toposu łagru w utworach Aleksandra Sołżenicyna czy Warłama Szalamowa⁴². Sprzyjają temu również podziały społeczno-obyczajowe między młodymi chłopakami. Najlepiej przystosowani to nieludzkich warunków są ci, którzy już wcześniej doświadczyli „uroków” systemu — młodociani przestępcy, ofiary politycznych represji i kolektywizacji, z kolei wielkim wyzwaniem stają się one dla osób należących do beneficjentów systemu komunistycznego, takich jak syn partyjnego aparatczyka Aszot Waskonian, który w obozie przechodzi ewolucję, wyzwala się spod protekcji zaradnej matki i staje się bratnią duszą dla reszty oddziału. Trudne, momentami nieludzkie warunki egzystencji, jak w każdym takim przypadku rodzą zarówno postawy negatywne, jak i pozytywne, przy czym Astafiew szansę na przetrwanie widzi w poczuciu wspólnoty i solidarności, które żołnierze oddziału wielokrotnie demonstrują.

Wszelkie konflikty i spory młodych żołnierzy zamyka tragedia braci-bliźniaków Jeremieja i Siergieja Sniegiriewów. Po zmianie lokalizacji obozu, korzystając z bliskości rodzinnej wsi, oddalają się oni z miejsca skoszarowania po prowiant dla siebie i towarzyszy z obozu. Za niesubordynację bezwzględne prawo wojenne przewiduje tylko jeden wymiar kary — wyrok śmierci. Egzekucja braci omal nie doprowadza do buntu, przed czym rekrutów ratuje jedynie przytomność umysłu ich dowódcy, porucznika Szczusia. Postać doświadczonego oficera ukazał pisarz ze szczególnym ciepłem. Ten prosty, słabo wykształcony potomek represjonowanych chłopów traktuje młodych żołnierzy jak

⁴¹ Tamże, s. 74.

⁴² O specyfice przestrzeni w epepei *Przeklęci i zabici*, pomijając przy tym, niestety, jawne konotacje z prozą łagrową, w zamian akcentując ideologicznie bezpieczniejsze rozważania o sferach *sacrum* i *profanum* pisze Tatiana Niewierowa. Zob.: Т. Неверова, Специфика организации пространства в книге „Чертова яма” романа В.П. Астафьева „Прокляты и убиты”, „Культура и текст” 2022, nr 4, s. 140–149, <https://cyberleninka.ru/article/n/spetsifika-organizatsii-hudozhestvennogo-prostranstva-v-knige-chyortova-yama-romana-v-p-astafieva-proklyaty-i-ubity> (22. 02. 20224).

prawdziwy ojciec – gdy wymaga tego sytuacja bywa surowy, ale nie ustaje w wysiłkach choćby w najmniejszym stopniu złagodzić im koszmar wojennej rzeczywistości, a przede wszystkim chroni ich przed intrygami enkawudzisty Skorika, nieustannie szukającego w obozie dywersantów i szpiegów. Na froncie, który Astafiew opisuje w drugim tomie epopei, Szczuś musi stawić czoła kolejnemu enkawudziście, oficerowi Smiersza Musionkowi – typowemu karierowiczowi i donosicielowi, dla którego słowo „ojczyzna”, wedle słów innego bohatera, majora Zarubina, znaczy tyle, co „szmata podłogowa”⁴³. Gdy wszystkie inne próby powstrzymania funkcjonariusza Smiersza zawodzą, zdesperowany Szczuś, pragnąc uratować swych podwładnych, inscenizuje wypadek, w którym Musionok ginie⁴⁴. Wątek oficera kontrwywiadu jest kolejnym przykładem prawdy wojny, stojącej w sprzeczności z propagandowym podręcznikiem, w którym działalność kontrwywiadu jest przedstawiona w panegirycznym świetle, a uosobieniem heroizmu tej formacji staje się major Paweł Sudopłatow⁴⁵.

Tom drugi epopei – *Przyczółek* – traktuje już o samej bitwie o Dniepr, zaś jego akcja rozgrywa się w ciągu kilkunastu dni decydującej o losie bitwy przeprawy przez wielką rzekę. Astafiew dokonał tu znamiennej modyfikacji kompozycji – pierwszy tom podzielony został na rozdziały, obejmujące różnej długości odcinki czasowe, najczęściej kilkudniowe. W tomie drugim pierwsze dwa rozdziały opowiadają o przygotowaniach do przeprawy i o samej przeprawie, zaś kolejnych siedem opowiada o siedmiu dniach walk o utrzymanie zajętego przez oddziały Armii Czerwonej przyczółku. Liczba nawiązująca do biblijnej historii stworzenia świata nadaje szczególnej wymowy dziełu syberyjskiego prozaika – bitwa jawi się jako wyzwanie wymagające nadludzkiego poświęcenia, pokonania przez żołnierzy własnych słabości oraz wszelkich przeciwności losu. Ani zacięty, bezlitosny opór wroga, ani błędy radzieckiego dowództwa, ani skandaliczne zaopatrzenie w sprzęt konieczny do przeprawy, ani wreszcie knowania NKWD nie są w stanie powstrzymać zdesperowanych, walczących o przetrwanie na zdobytym po krwawej przeprawie maleńkim skrawku ziemi żołnierzy. Wielokrotne niepowodzenia spotykające Armię Czerwoną na początku wojny niewiele zmieniły w taktyce walki. W opisie końcowych dni bitwy o Dniepr, narrator, nawiązując do kosmogonicznej metafory bitwy, z goryczą zauważa:

⁴³ В. Астафьев, *Прокляты и убиты...*, s. 573.

⁴⁴ Patrz: tamże, s. 732–736.

⁴⁵ Patrz: В. Мединский, А. Торкунов, *История России 1914–1945...*, s. 343.

Советское командование ещё раз, который уж, не перехитрив противника, начинало новое наступление с учетом прежних стратегических ошибок. Переправа через реку на сей раз совершалась не ночью и не горсткой сил. Наносился мощный удар. И снова рвало берег взрывами, снова било, поднимало в воздух, трепало, разбрасывало, обращало в прах и пыль родимую землю. С землей давно уже люди обращались так, будто не даровалась она создателем как награда для жизни и свершения на ней добрых дел, но презренно швырялась человеку под ноги, чтоб он распинал её, как распоследнюю лахудру⁴⁶.

Fragment ten, jak i cała powieść niosą zdecydowanie antywojenne przesłanie. Nawet wojna obronna, prowadzona w słusznym celu, oznacza cierpienie i destrukcję. Bohaterowie powieści, heroicznie broniąc przyczółku i ostatecznie zmuszając przeciwnika do odwrotu, pozostawiają za sobą zniszczoną ziemię, zdewastowane miasta, wioski, lasy, pola. Czas na odrodzenie i odbudowę możliwy będzie dopiero, gdy nastanie pokój. Ta myśl przyświeca całej twórczości Astafiewa poświęconej wojnie, począwszy od mikropowieści *Pasterz i pasterka* (*Пастух и пастушка*, 1967), a na ostatnim napisanym przezeń utworze *Wesoły żołnierz* (*Весельи солдат*, 1998) skończywszy. Obecna jest również w utworach z wątkiem walk na terytorium Polski, w których krasnojarski prozaik brał udział w 1944 roku⁴⁷.

Antywojenny przekaz utworu wyrażony zostaje również przez losy wielu jego bohaterów. Większość żołnierzy z oddziału ginie, niekiedy, jak Aszot Waskonian, w przypadkowym ostrzale. Główny bohater, łącznik Alosza Bolszakow, alter ego pisarza, zostaje ciężko ranny. Podobny los spotyka byłego zeka Aloszę Bułdakowa oraz szlachetnego staroobrzędowca Kolę Ryndina — potężnie zbudowany, dysponujący krzepą bylinnego herosa młodzieniec traci na polu bitwy nogę. Niemniej dramatyczny los spotyka dwie sanitariuszki, Nelę i Fainę. Doświadczone uczestniczki bitwy pod Stalingradem, również nad Dnieprem z niebywałym poświęceniem niosą pomoc rannym — to one wynoszą spod ostrzału Ryndina i Bułdakowa. Ich frontowe losy obrazują dolę wielu kobiet walczących w szeregach armii Czerwonej. Faja zostaje „frontową żoną” jednego z wysoko postawionych dowódców i zdaje sobie sprawę, że po wojnie, o ile przeżyje, czekać ją będzie trudny w realiach rosyjskich los porzuconej kobiety i matki. Nela nie

⁴⁶ В. Астафьев, *Прокляты и убиты...*, s. 717.

⁴⁷ Więcej na ten temat patrz: A. Wawrzyńczak, *Podkarpacie 1944 oczami sowieckiego szeregowca. O prozie wojennej i wspomnieniowej Wiktora Astafiewa*, „Studia Pigioniana”, MMXXIII, Krosno 2023, s. 113–128.

może liczyć nawet na macierzyństwo — udział w jednej z bitew przypłaciła ciężkim przeziębieniem w wyniku którego stała się bezpłodna. Od tej pory nie czuje żadnego strachu, przy każdej możliwej okazji rzucając swym poświęceniem wyzwanie losowi — życie właściwie straciło dla niej znaczenie⁴⁸.

O bohaterstwie radzieckich kobiet w czasie wojny nie omieszkali napisać także autorzy podręcznika — obok wspomnianych już posiadaczek tytułu Bohatera Związku Radzieckiego, afirmują oni pracę kobiet na tyłach frontu — w fabrykach, hutach, kopalniach, na roli⁴⁹. Wspominają również o ich udziale w ruchu partyzanckim⁵⁰, ale za mogącymi zrobić na uczniach wrażenie liczbami nie ma ani odrobiny ludzkiego współczucia dla ich prawdziwych losów. Dla autorów dbających jedynie o „patriotyczne wychowanie” rosyjskiej młodzieży prawda, gdy jest niewygodna, nie ma żadnej wartości. Tymczasem Astafiew nie kryje wobec swych bohaterek podziwu i współczucia, zaś wyrażona w losie Fainy i Neli wojenna prawda nie ustępuje swą siłą arcydziełu literatury dokumentalnej autorstwa Swiatłany Aleksijewicz *Wojna nie ma w sobie nic z kobiety* (*У войны не женское лицо*, 1985).

Powyższe porównanie fragmentów propagandowego podręcznika z epopeją wojenną Wiktora Astafiewa udowadnia, że w obliczu konstytuującego się w Rosji Putina systemu totalitarnego literatura rosyjska w swoich najlepszych dokonaniach może stanowić antidotum dla trucizny państwowej propagandy zalewającej rosyjskie społeczeństwo już na poziomie szkoły. W przypadku mitologizacji przez państwo wojny — czy to Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, czy napaści Federacji Rosyjskiej na Ukrainę, wzbogacona refleksją lektura takich dzieł jak *Przekłęci i zabici* pozwala mieć, chciałoby się wierzyć, nie złudną nadzieję, że młodzi rosyjscy czytelnicy wyniosą z niej główne przesłanie pochodzącego ze wsi Owsianka w Kraju Krasnojarskim pisarza — wszelka wojna i towarzyszące jej przemoc i cierpienie ludzkie to zło w czystej postaci. W tym miejscu warto przypomnieć jeszcze jedną ważną myśl przypisywaną temu autorowi:

Ci, co lżą o wojnie minionej, przybliżają wojnę przyszłości. Niczego bardziej brudnego, bardziej okrutnego, krwawego i naturalistycznego od tamtej wojny nigdy na świecie nie było. Nie należy pokazywać heroizmu wojny, ale trzeba wzbudzać strach u ludzi jej okropieństwami. Należy to stale przypominać ludziom, aby nie zapomnieli. Nosami trzeba ich dociskać, jak te ślepe kocięta,

⁴⁸ Zob.: В. Астафьев, *Прокляты и убиты...*, s. 714.

⁴⁹ Zob.: В. Мединский, А. Торкунов, *История России 1914–1945...*, s. 363.

⁵⁰ Zob.: tamże, s. 367.

do wszystkich tych zapaskudzonych, zakrwawionych miejsc, do gnoju, do łez – innym sposobem od naszego rodaka niczego człowiek nie wycisnie⁵¹.

Pod koniec życia Astafiew nie krył także swego oburzenia z powodu hucznego świętowania przez władze Dnia Zwycięstwa i mitologizowania wojny, co stanowiło jeden z mitów założycielskich reżimu Władimira Putina. Za te wypowiedzi Rada Kraju Krasnojarskiego odmówiła w 2001 roku, śmiertelnie choremu pisarzowi przyznania dodatku weterana wojennego⁵². W świetle tej haniebnej decyzji, a także poglądów wyznawanych przez rosyjskiego kontynuatora tradycji prozy antywojennej, zapoczątkowanej przez Ericha Marię Remarqua, wyrażanego przezeń wielokrotnie sprzeciwu wobec wszelkich wojen, za szyderczy chichot historii należy uznać fakt objęcia przez obecnego dyktatora Rosji patronatu nad obchodami stuletniej rocznicy urodzin pisarza⁵³. Takie manipulacje władzy nie powinny jednak przesłaniać współczesnym uniwersalnego wymiaru pisarstwa Astafiewa, którego przekaz jest wyjątkowo aktualny w obliczu rosyjskiej napaści na Ukrainę. Historia uczy nas i jednocześnie daje nadzieję, że dziedzictwo takich mistrzów, jak Wiktor Astafiew przetrwa zarówno dyktaturę putinizmu, jak też propagandowy pseudo-podręcznik spółki Tor-kunow-Miedinskij, a kolejne pokolenia czytelników w Rosji i innych krajach będą poznawały prawdę o bestialstwie wojny także z kart jego powieści.

REFERENCES

- Amosova, Inga, Andreev, Igor, and Fedorov, Ivan. *Istoriya Rossii XVI — konets XVII veka. 7 klass*. Moskva: Prosveshcheniye, 2017 [Амосова, Инга, Андреев Игорь, and Федоров Иван, *История России XVI — конец XVII века, 7 класс*. Москва: Просвещение, 2017].
- Andreev, Igor, Lyashenko, Leonid, Artasov, Igor, Fedorov, Ivan, Amosova Inga. *Istoriya Rossii. Konets XVII–XVIII vek. 8 klass*. Moskva: Prosveshcheniye, 2017

⁵¹ Cyt. za: G. Przebinda, *Ostatnia wojna Putina. Rozprawa filologa z Rosjy*, Znak, Kraków 2023, s. 585.

⁵² Patrz: *Известному российскому писателю Виктору Астафьеву отказано в персональной пенсии*, <https://www.svoboda.org/a/24123351.html> (4.03.2024).

⁵³ Patrz: *Владимир Путин подписал указ о праздновании 100-летия со Дня рождения Астафьева*, <https://kras.mk.ru/social/2023/03/24/vladimir-putin-podpisal-ukaz-o-prazdnovanii-100letiya-so-dnya-rozhdeniya-astafeva.html> (dostęp: 9. 03.2024).

- [Андреев, Игорь, Ляшенко, Леонид, Аргасов, Игорь, Федоров, Иван, and Амосова, Инга, *История России. Конец XVII–XVIII век. 8 класс*. Москва: Просвещение, 2017].
- Astaf'ev, Viktor. "Proklaty i ubity." *Sobranie sochineniy v pyatnadsati tomakh. Tom desyatyu*. Krasnojarsk: Ofset, 1997 [Астафьев, Виктор. "Прокляты и убиты." *Собрание сочинений в пятнадцати томах. Том десятый*. Красноярск: Офсет, 1997].
- Astaf'ev, Viktor. *Sobranie sochineniy v pyatnadsati tomakh. Tom chetyrnadsatyu. Pis'ma 1961–1989*. Krasnoyarsk: Ofset, 1998 [Астафьев, Виктор. *Собрание сочинений в пятнадцати томах. Том четырнадцатый. Письма 1961–1989*. Красноярск: Офсет, 1998].
- Bitva za Dnepr [Битва за Днепр] <https://may9.ru/history/articles/bitva_za_dnepr/>.
- Chepalov, Rodion. *Edinyu uchebnik: plusy i minusy*. Academica.ru [Чепалов, Родион. *Единый учебник: плюсы и минусы* <<https://academica.ru/stati/stati-o-pervom-vysshem-obrazovanii-i-magistrature/770067-edinyj-uchebnik-pljusy-i-minusy/>>].
- Danilevskij, Igor, Jurasov, Mikhail, and Andreev, Igor. *Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen do nachala XVI veka. 6 klass*. Moskva: Prosveshchenie, 2017 [Данилевский, Игорь, Юрасов, Михаил, and Андреев, Игорь. *История России с древнейших времен до начала XVI века. 6 класс*. Москва: Просвещение 2017].
- Danilov, Aleksandr, Torkunov, Anatoliy, and Hlevnyuk, Oleg. *Istoriya Rossii. 1946 g. — nachalo XXI v. 11 klass, ch. 1, 2*. Moskva: Prosveshchenie, 2022 [Данилов, Александр, Торкунов, Анатолий, and Хлевнюк, Олег. *История России. 1946 г. — начало XXI в. 11 класс, ч. 1, 2*. Москва: Просвещение, 2022].
- Dar slova. Viktor Petrovich Astaf'ev. Biobibliograficheskiy ukazatel'. Stat'i*. Irkutsk: Izdatel' Sapronov, 2009. [Дар слова. Виктор Петрович Астафьев. *Биобиблиографический указатель. Статьи*. Иркутск: Издатель Сапронов, 2009].
- Etkind, Alexander. *Internal Colonization. Russia's Imperial Experience*. Cambridge: Polity 2011.
- Gołabek, Bartosz. *Anatomia "Runetu."* *Rosyjskojęzyczny Internet jako extra territorium bylego ZSRR*. Krosno: PWSZ, 2014.
- Gorinov, Mikhail, Danilov, Aleksandr, and Morukov, Mikhail. *Istoriya Rossii 10 klass, ch. 1, 2*. Moskva: Prosveshchenie, 2021 [Горинов, Михаил, Данилов, Александр, and Моруков, Михаил. *История России 10 класс, ч. 1, 2*. Москва: Просвещение, 2021].
- P'inykh, Svetlana. *Internet kak istochnik informacii: vzglyad cherez prizmu doveriya* [Ильиных, Светлана. *Интернет как источник информации: взгляд через призму доверия* <<https://cyberleninka.ru/article/n/internet-kak-istochnik-informatsii-vzglyad-skvoz-prizmu-doveriya>>].
- Izvestnomu rossiyskomu pisatelyu Viktoru Astaf'evu otkazano v personal'noy pensyi* [Известному российскому писателю Виктору Астафьеву отказано в персональной пенсии] <<https://www.svoboda.org/a/24123351.html>>.
- "Kakim byt' uchebniku istorii?" *Neva*, 2013, no. 10 ["Каким быть учебнику истории?" *Нева*, 2013, no 10] <<https://magazines.gorky.media/neva/2013/10/kakim-byt-uchebniku-istorii.html>>.

- Karpyuk, Il'ya. *Oдна na vsekh*, 24 aprelya 2013. Polit.ru [И. Карпюк, *Одна на всех*, 24 апреля 2013, Polit.ru] <<https://webcitation.org/6GiUH96aM?url=https://polit.ru/article/2013/04/24/history/>>.
- Lyashenko, Leonid, Simonova, Elena, and Volobuev, Oleg. *Istoriya Rossii XIX — nachalo XX veka. 9 klass*. Moskva: Prosveshchenie–Drofa, 2021 [Ляшенко, Леонид, Симонова Елена, and Волобуев, Олег. *История России XIX — начало XX века. 9 класс*. Москва: Просвещение–Дрофа, 2021].
- Medinskiy, Vladimir, and Torkunov, Anatolij. *Istoriya Rossii 1914–1945. 10 klass. Bazovyy uroven'*. Moskva: Prosveshchenie, 2023 [Мединский, Владимир, and Торкунов, Анатолий. *История России 1914–1945. 10 класс. Базовый уровень*. Москва: Просвещение, 2023].
- Medinskiy, Vladimir, and Chubar'yan, Aleksandr. *Vseobshchaya istoriya 1914–1945. 10 klass. Bazovyy uroven'*. Moskva: Prosveshchenie, 2023 [Мединский, Владимир, and Чубарьян, Александр. *Всеобщая история 1914–1945. 10 класс. Базовый уровень*. Москва: Просвещение, 2023].
- Medinskiy, Vladimir, and Torkunov, Anatolij. *Istoriya Rossii 1945 — nachalo XXI veka. 11 klass. Bazovyy kurs*. Moskva: Prosveshchenie, 2023 [Мединский, Владимир, and Торкунов, Анатолий. *История России 1945 — начало XXI века. 11 класс. Базовый курс*. Москва: Просвещение, 2023].
- Medinskiy, Vladimir, and Chubar'yan, Aleksandr. *Vseobshhaya istoriya 1945 — nachalo XXI veka*. Moskva: Prosveshchenie, 2023 [Мединский, Владимир, and Чубарьян, Александр. *Всеобщая история 1945 — начало XXI века*. Москва: Просвещение, 2023].
- Neverova, Tatyana. “Specifika organizatsii prostranstva v knige ‘Chertova yama’ romana V.P. Astaf'eva ‘Proklyaty i ubity’.” *Kul'tura i tekst*, 2022, no. 4 [Неверова, Татьяна. “Специфика организации пространства в книге ‘Чертова яма’ романа В.П. Астафьева ‘Прокляты и убиты’.” *Культура и текст*, 2022, no. 4].
- Nikonov, Vyacheslav, and Devyatov, Sergei. *Istoriya Rossii. 1914 g. — nachalo XXI v.: uchebnik dlya 10–11 klassov obshheobrazovatel'nykh organizatsiy. Bazovyy i углублённый уровни: в 2 ч*. Moskva: Russkoe slovo, 2022 [Никонов, Вячеслав, and Девятков, Сергей. *История России. 1914 г. — начало XXI в.: учебник для 10–11 классов общеобразовательных организаций. Базовый и углублённый уровни: в 2 ч*. Москва: Русское слово, 2022].
- Pchelov, Evgeniy, and Lukin, Pavel. *Istoriya Rossii s drevneyshikh vremyon do nachala XVI veka: uchebnik dlya 6 klassa obshheobrazovatel'nykh organizatsiyu*. Moskva: Russkoe slovo, 2022 [Пчелов, Евгений, and Лукин, Павел. *История России с древнейших времён до начала XVI века: учебник для 6 класса общеобразовательных организаций*. Москва: Русское слово, 2022].
- Pchelov, Evgeniy, and Lukin, Pavel. *Istoriya Rossii. XVI–XVII veka. 7 klass*. Moskva: Russkoe slovo, 2022. [Пчелов, Евгений, and Лукин, Павел. *История России. XVI–XVII века. 7 класс*. Москва: Русское слово, 2022].
- Przebinda, Grzegorz. *Ostatnia wojna Putina. Rozprawa filologa z Rosjq*. Kraków: Znak, 2023.
- Samygin, Sergey, and Tumaykin, Il'ya. “Edinyu uchebnik istorii kak element sistemu natsional'noy identichnosti.” *Gosudarstvennoe i munitsipal'noe upravlenie. Uchenye zapiski*, 2014, no. 4 [Самыгин, Сергей, and Тумайкин, Илья. “Единый учебник истории как элемент системы национальной идентичности.” *Государственное и муниципальное управление. Ученые записки*, 2014,

WIELKA WOJNA OJCZYŹNIANA...

- no. 4] <<https://cyberleninka.ru/article/n/edinyy-uchebnik-istorii-kak-element-sistemy-natsionalnoy-identichnosti>>.
- Sergey Ivanov predlozhl obyektivno otsenivat' istoriyu*, Lenta.ru, 27. 02. 2013 [Сергей Иванов предложил объективно оценивать историю] <<https://lenta.ru/news/2013/02/27/rio/>>.
- Solov'yov, Kirill, and Shevuryov, Aleksandr. *Istoriya Rossii. 1801–1914. 9 klass*. Moskva: Russkoe slovo, 2022 [Соловьёв, Кирилл, and Шевырёв, Александр. *История России. 1801–1914. 9 класс*. Москва: Русское слово, 2022].
- Wawrzyńczak, Aleksander. “Podkarpacie 1944 oczami sowieckiego szeregowca. O prozie wojennej i wspomnieniowej Wiktora Astafiewa.” *Studia Pigioniana*, MMXXIII, Krosno 2023.
- Vladimir Putin podpisał ukaz o prazdnovanii 100-letiya so Dnya rozhdeniya Astafeva [Владимир Путин подписал указ о праздновании 100-летия со Дня рождения Астафьева] <<https://kras.mk.ru/social/2023/03/24/vladimir-putin-podpisał-ukaz-o-prazdnovanii-100letiya-so-dnya-rozhdeniya-astafeva.html>>.
- Volobuev, Oleg, Karpachev, Sergey, and Klokov, Valeriy. *Istoriya Rossii nachalo XX — nachalo XXI veka. 10 klass*. Moskva: Prosveshchenie–Drofa, 2021 [Волобуев, Олег, Карпачев, Сергей, and Клоков, Валерий. *История России начало XX — начало XXI века. 10 класс*. Москва: Просвещение–Дрофа, 2021].
- Zakharov, Viktor, and Pchelov, Evgeniy. *Istoriya Rossii. XVIII vek. 8 klass*. Moskva: Russkoe slovo, 2022 [Захаров, Виктор, and Пчелов, Евгений. *История России. XVIII век 8 класс*. Москва: Русское слово, 2022].
- Zayavlenie KGI ob obshchenatsional'nom uchebnike istorii, 28 marta 2013 [Заявление КГИ об общенациональном учебнике истории, 28 марта 2013]. <<https://graniru.org/Society/History/m.213100.html#kgi>>.